

Christophe Charle

INTELEKTUÁLOVÉ

V EVROPĚ 19. STOLETÍ

—
HISTORICKOSROVNÁVACÍ
ESEJ S NOVÝM PŮVODNÍM
DOSLOVEM AUTORA

CENTRUM PRO STUDIUM DEMOKRACIE A KULTURY

jednotlivých evropských zemí, a tím bylo dělení do skupin nejrůznějšího druhu. Sdružovací tendence tehdy zasáhla všechny společenské vrstvy a všechny myšlenkové školy. Nějaké intelektuální skupiny existovaly již dávno před dobou, o níž je řeč, ale neměly podobný trvalý a institucionalizovaný charakter. Skupiny intelektuálů kolísaly mezi dvěma tendencemi – na jedné straně to byla funkční a profesní úloha, na druhé strategická a symbolická, což se dá vyjádřit abstraktněji jako sklon k všeobecnosti nebo ke zvláštnosti, k sounáležitosti nebo k odpadlictví. Odtud vede cesta k novým protikladům v identitě intelektuálů samých, které byly způsobeny změnami podmínkami fungování intelektuálního prostředí. Tyto skupiny také byly odpovědí na potřeby profesního prostředí, kde při stále rostoucím počtu zúčastněných bylo stále méně jisté, že se podaří uplatnit individuální strategii. Tedy se hledaly strategie kolektivní, které by urychlily symbolický i společenský úspěch a proniknutí do světa podléhajícího pravidlům medializace (literatura) a zvýhodňujícího toho, kdo má přístup k ojedinělým a stále dražším zdrojům (vysoké školství).

Vznik takovýchto skupin byl reakcí na rozmach intelektuálního prostředí, takže jejich počet i význam kolísal podle jeho rozsahu a významu. Anglie a Francie měly v tomto směru kvantitativní i kvalitativní náskok, čemuž odpovídá, jak brzy v obou zemích vznikla profesní ochranná sdružení.⁸⁷ V ostatních, méně liberálních zemích se jejich funkční potřeba projevila až s menším zpožděním.⁸⁸ Počátkem 20. století již fungovala sdružení vysokoškolských učitelů jak v Německu, tak ve Francii nebo Itálii.

Druhým charakteristickým rysem oné doby bylo, že tyto skupiny byly hlavní živnou půdou pro vznik nové společenské, kulturní a politické identity intelektuálů. Ale protože se řídily různými zásadami, je jasné, že i možných intelektuálních koncepcí bylo i v rámci jednoho národa mnoho a že se různily. Aby došlo ke změně představy o roli intelektuála, byla nutná existence dvou (případně i více) protipólů, která by přerostla v politickou výměnu názorů na národní, případně mezinárodní úrovni. Přejít od společenského a kulturního rozměru intelektuála k jeho politické dimenzi, k němuž došlo na konci století, probíhal ve velmi různých podmínkách a v daných národních politických prostředích lišících se svou strukturou mohl nabývat i protikladných významů, jak nyní uvidíme.

(6)

NOVÉ ÚLOHY A NOVÉ BOJE

V tomto ohledu si moc nemohla dělat iluze: věda a vzdělání, byť by nad nimi byl vykonáván jakýkoli dozor, podněcováním potřeb, vyvoláváním chuti ke zkoumání, pobízením k důvěře v právo a rozum, probouzením zvědavosti a nabízením srovnání nevyhnutelně vytvářejí podmínky pro kritiku, díky liberalismu i pro svobodné posuzování, pro chuť zavádět novoty.

A. LEROY-BEAULIEU¹

Naše společnost těžko mohla správně posoudit Zolovu aféru, protože této aféře nemohla rozumět; tato aféra [...] není podle mravů naší společnosti.

ČECHOV²

Celkový pohled

Změny ve společenských rolích, jež hráli intelektuálové v jednotlivých zemích, a vývoj forem jejich společenského a politického působení byly z velké části ovlivněny dřívějšími strukturálními a sociologickými změnami, ale také citelnými rozdíly v načasování a rychlosti liberalizace veřejného života. Ty odpovídaly i za specifickou jednotlivých forem angažovanosti a kolektivních projevů intelektuálů. Jelikož se jedná o oblast velmi úzce svázanou s charakteristickými rysy národních dějin, je nutné prozkoumat každý jednotlivý případ s jeho vlastní logikou a neztratit přitom ze zřetele problematiku celku, která napomůže formulovat vysvětlující otázky. Druhé období, k němuž jsme nyní dospěli, se vyznačovalo hlavně bojem za nezávislost a organizováním kolektivních forem intelektuálního boje, proto se v této kapitole pokusíme stanovit, jak se oba tyto rysy projevovaly za různých politických a náboženských podmínek.

Ruská inteligence je prvním případem, jemuž se budeme věnovat. Spadá totiž na hranici obou období a do velmi sešněrovaného politicko-náboženského rámce, jímž se podmínky intelektuálního života přibližují první polovině století. V Rusku tedy na rozdíl od západnějších zemí byl boj za nezávislost neoddelitelný od boje za svobodu. Zároveň ovšem oba cíle sklouzávaly k protikladné tendenci. Ta část intelektuálů, která se ustavila jako nezávislá politická síla pod názvem inteligence, byla velmi rychle vyloučena za hranice příliš úzkého legálního rámce. Ruská inteligence si vydobyla kolektivní identitu dříve než západní – důkazem je to, že zvláštní termín s politickou konotací pro její označení se objevil nejdříve v Rusku – což ovšem z krátkodobého hlediska škodilo boji za svobodu vedenému občanskou společností. Svými politickými represivními opatřeními proti inteligenci dohnaly mocenské orgány jednu její odnož k terorismu, což pak ospravedlňovalo obavy nejreaktějších vrstev z nebezpečí revoluce a ochromovalo případné chvilkové liberální sklony některých carů. I tak se v nejliberálnějším období samoděržaví po roce 1900 jedna umírněná odnož inteligence pokusila prosadit západní liberální pravidla, ale tento krok byl v zárodku potlačen tragickými událostmi spojenými s válkou.

Takový vývoj byl v protikladu k vývoji v obou nejliberálnějších evropských zemích, ve Francii a Spojeném království. Zavedené politické pořádky tam umožňovaly intelektuálům kolektivně se projevovat mnoha různými způsoby, a proto do této doby spadá velký rozkvet společností zaměřených na sociální otázky i bojových uskupení. Jejich prostřednictvím určitá malá část intelektuálů navazovala na úsilí první poloviny století o uskutečnění sociálních reforem. Jelikož bitva o svobodu a nezávislost byla v podstatě vyhraná, hlavní frontová linie nyní procházela přímo intelektuálním polem. Na její jedné straně stáli ti, kdo si chtěli zachovat dřívější elitářskou podobu a nedůvěřovali modernosti a demokracii, nebo se odmítali angažovat s poukazem na zásadu nezávislosti, a na druhé straně ti, kteří v těchto třech pojmech viděli pokračování boje za svobodu a které zneklidňoval stále velký vliv reakce a rasistické a nacionalistické kroky zpět. Ochránci stávajícího symbolického řádu čelili „intelektuálům“ tak, že s oporou starých nebo obnovených ideologií (jako konzervatismus, sociální darwinismus, antisemitismus, nacionalismus, imperialismus, církevní morálka) kladli překážky navrhovaným změnám, nebo dokonce vymýšleli, jak je autoritativně přinutit k poslušnosti. Ve Francii takovou důležitou výměnu názorů v druhém plánu nejlépe ilustruje Dreyfusova aféra ve své politické fázi. Pokud jde o Velkou Británii, tam lze vidět podobný jev v pragmatičtějších diskusích zaměřených především na společenské otázky.

Velmi široký ohlas, se kterým se setkala dreyfusovská krize u intelektuálů zbytku Evropy, ukázal, že jí byly uvedeny do pohybu důležité a protikladné po-

litické a intelektuální síly i mimo francouzský politický kontext, které v Evropě stály proti sobě.

Nárazová vlna byla zvláště silná na obou středomořských poloostrovech a v malých zemích, pro něž byla Francie již od doby Francouzské revoluce vzorem. Svědčí o tom rychlé rozšíření termínu „intelektuál“ v tamních jazycích a uplatnění podobných politických strategií. Zvláště ve Španělsku do roku 1898, což je datum Dreyfusovy aféry, spadá i zásadní zlom v dějinách země, a sice konec koloniální říše a zrod kritické generace nového století.

Poslední dva případy, Německo a středoevropské země pod německým vlivem, by bylo možno popsat jako opak předchozích dvou. Přidržíme-li se klasických vzorců politických dějin, tato část Evropy se vyznačovala neúplným liberalismem, nedovršenou demokracií, soužitím autoritativních režimů ruského typu se západními zásadami pokroku, vysokým stupněm legitimacy intelektuálních činností a malou nezávislostí intelektuálů. O tuto definici opakem se opírá klasický a zpochybňovaný pojem *Sonderweg*, který je skutečně příliš zjednodušující. Na evropské země německého jazyka se nehodí model jednoduchého vztahu, který platil v liberálních zemích. Situace v této oblasti ukazuje, že intelektuálové mohli být zároveň do velké míry samostatní a přitom neusilovali o větší vliv mimo oblast svých odborných zájmů. Roztříštěnost intelektuálního pole na konkurenční intelektuální ohniska a mezi sebou soupeřící nepřátelské skupiny byla také hlavní překážkou spojení sil v boji za nezávislost a svobodu po francouzském nebo anglickém způsobu. Jednota se hledala jinde – převahu měli ti intelektuálové, kteří prosazovali přirozené spojenectví s ostatními elitami ve jménu protizápadního, především protifrancouzského nacionalismu; nezanedbatelná byla i větev bojovníků za práva utlačovaných a internacionalismus, jako byli socialisté. Tím se ovšem nevyklučuje existence živné půdy, ze které později měli v Německu, ve střední Evropě i v Itálii vyrůst intelektuálové francouzského typu.

Ruská inteligence mezi radikalizací a integrací

První generace

Historicky vzato si Rusko může činit nárok na jedno důležité prvenství – bylo první zemí, kde se intelektuálové společensky zviditelnili a získali kolektivní politickou roli, protože již v 60. letech 19. století se objevil a začal šířit termín „inteligence“, a to nejen v Rusku samém, ale velmi brzy i v zahraničí; tam jej šířili ruští exulanti žijící v západní Evropě.³ Šedesátá léta byla totiž obdobím poměrně liberalizace po době represí za vlády Mikuláše I., které byly ještě zesíleny obavami z revoluční nárady

po roce 1848. Ruští intelektuálové se mohli znovu volněji vyjadřovat, protože byla mírně uvolněna cenzura a usnadněny podmínky pro tisk, když se částečně obcházel úřední nařízení. Například v roce 1861 vláda zjistila z oficiálního průzkumu, že ze stopadesáti moskevských soukromých tiskáren jich jen devadesát šest má úřední povolení.⁴ Počet periodik se více než ztrojnásobil (378 v roce 1872 proti 104 z roku 1855) díky tomu, že předběžná cenzura byla vystřídána systémem postihů *a posteriori*. S nihilistickými a později populistickými proudy se mohla veřejnost lépe seznámit hlavně v té souvislosti, že byly úředně pronásledovány.⁵

Nejplodnějším prostředím pro šíření nekonformních myšlenek byly vysoké školy, které právě byly v plném rozmachu. Statut univerzit byl zreformován a začínala tu vznikat první studentská hnutí, která představovala živnou půdu pro zrod nejradikálnějších skupin.⁶ Ty vycházely z myšlenek velkých kriticky zaměřených teoretiků předchozí generace, což byli většinou exulanti ovlivnění západními revolučními tradicemi. Alexandr Gercen (1812–1870) byl ovlivněn saintsimonismem a hegelovskou levicí; M. A. Bakunin (1814–1876) byl nejprve hegelian, pak proudhonovec a nakonec hlasatel radikálního anarchismu a násilných akcí. V další generaci se Černyševskij (1828–1889) hlásil k materialismu a evolucionismu, Pisarev (1840–1868) k radikálnímu scientismu, Lavrov (1823–1900) zavrhoval pozitivismus a definoval morální poslání inteligence ve vztahu k lidu. Jeho *Historické listy* vydané knižně v letech 1868–1869 se staly po Černyševského manifestu *Co dělat?* (1863) učebnicí revolucionářů 70. let 19. století.⁷

Klíčová role a kolektivní identita úzce souvisely s tím, že vysokoškolsky vzdělaných osob (odtud název inteligence) bylo v Rusku málo. Přesto všichni vzdělanci nebyli automaticky počítáni k inteligenci, protože toto označení velmi brzy získalo přesný politický význam. Byli tak nazýváni pouze zastánci politicky radikálních názorů, bojující proti stávajícímu režimu a církvi, což při malé toleranci těchto institucí znamenalo přejít do ilegality, i když to nebyl jejich prvotní záměr.

Carský režim se totiž musel vypořádávat s trvalými rozpory a tato skutečnost byla ve druhé polovině 19. století stále více patrná, i když právě tehdy byly uskutečněny dlouho odkládané zásadní reformy. Podle představ o osvíceném despotismu, jak jej v 18. století chtěli prosazovat dva velcí reformátoři na carském trůně, Petr Veliký a Kateřina Veliká, bylo třeba – nemělo-li si Rusko přijít o své velmocenské postavení – vést samoděržaví k otevřenosti vůči západní Evropě. S tím souvisela i potřeba vyškolit vzdělance, kteří budou schopni zamýšlenou modernizaci uskutečnit. Ovšem s podobnými novotami pronikalo do Ruska i západní myšlení (především ideje francouzského osvícenství a revoluční myšlenky vůbec), které byly v rozporu se samými základy pravoslavné a carské samovlády, což byly dva pilíře ruského impéria. Ve snaze přežít si pod sebou podřezávalo větev, když zmnožovalo řady svých budoucích odpůrců. Dalo se očekávat – a na to

spoléhali provládní liberálové – , buď že stále větší ústupky samovládce zmírní radikalismus části odbojných intelektuálů, nebo také ne, jak tomu bylo v západních monarchiích. Stalo se to druhé – ústupky byly stále považovány za nedostatečné, požadavky se stupňovaly, takže výsledkem byl návrat k utužení vládní politiky. Represe pak zase radikalizovaly revolucionáře a braly přívržence někdejšími reformátory. O této neúprosné dialektice názorně vypovídají jednotlivé fáze politického vývoje ruské inteligence od konce krymské války do počátku první světové války.

Radikalizace druhé generace

V 70. letech 19. století se prvně uváděný smysl slova inteligence posunul a stále více se jím začínali rozumět přívrženci revoluce a socialismu.⁸ Toto ideové pojetí bylo ještě posíleno normativními snahami, a sice aby se ve veřejném mínění odpor k režimu stal charakteristickým rysem určité společenské vrstvy. Přitom mnoho ruských intelektuálů bylo prorežimních nebo mělo umírněné požadavky a ještě jiní, jako slavjanofilé, volali po návratu k čistě ruské tradici a po tradičním náboženství.⁹ V exilu žijící populist L. Tichomirov (1852–1923) ve své knize *La Russie politique et sociale (Politické a společenské Rusko)* vydané roku 1886 v Paříži přinesl následující jednoznačnou definici:

Inteligence rozptýlená po všech třídách hraje roli jakéhosi kvasu, který ve svém prostředí budí kritického ducha, snahu po vědění, po spravedlnosti. Jeho role je všude čistě revoluční.¹⁰

Historicko-sémantickým rozbořem dokládá Otto Wilhelm Müller, že přívlastek spojovaný s termínem inteligence již není „mladá“, ale „pravá, správná“, a že se pojem rozšiřuje a nadřazuje všem revolučním skupinám.¹¹ Tato generace kriticky poukazuje na nedostatky svých předchůdců, kteří byli exilem odsouzeni k nemožnosti, a chce ztělesnit nového člověka, muže činu, který uvede do souladu své ideje a skutky. Její pohled na svět je tedy zároveň vědecký i mravní – za nejvyšší hodnoty považuje oddanost a schopnost oběti. Poprvé v dějinách intelektuálních revolučních hnutí (pomineme-li francouzské socialistické skupiny kolem roku 1848, odmítající násilí) v nich získaly významné místo ženy, což byl další rozdíl proti zvyklostem předchozí generace. Hnutí směřující ke sblížení s lidem z léta 1874 („bláznivé léto“) lze považovat za určitou obdobu iniciačních obřadů podobnou například putování do Svaté země.¹² Nezdár tohoto podniku mladé intelektuály nijak neodradil, naopak je zradikalizoval, takže se dříve než západní anarchisté uchytili mezi manuálně pracujícími, zakládali tajné spolky

s polovojenskou disciplínou a věnovali se účinné propagandě, což vyvolalo nemilosrdnou represí. Tyto tři způsoby činnosti ovšem nemusely mít žádnou chronologickou ani logickou posloupnost, poněvadž jednotlivé skupiny byly místně velmi rozdrobené a navíc neměly dlouhého trvání – deportacemi a popravami přicházely o své vůdce a již neměly sílu k obnově.

V ruském i západním veřejném mínění byl názor ztotožňující inteligenty s revolucionáři velmi podporován protiintelektuálním proudem, který varoval před terorismem, jeho západními ideologickými kořeny a původem v privilegovaných společenských vrstvách. Revolucionáři, jichž bylo v emigraci nejvíce v západních zemích, tam také šířili tento zjednodušující pohled. Tento jev se týkal především mladé inteligence 70. let 19. století, která byla k emigraci přinucena represemi po prvních atentátech a v době zakládání organizovaných hnutí. Tehdy vznikaly ruské intelektuální komunity ve švýcarských univerzitních městech (především v Ženevě, Lausanne a Curychu), v Paříži a v Německu – tam hlavně v Berlíně. Pěstovaly vzájemnou výpomoc, zakládaly společné jídelny a podpůrné spolky.¹³ Noviny a brožury zprostředkovávaly vzájemnou komunikaci v husté síti spojující jednotlivá střediska a byla navázána spolupráce s mezinárodním socialistickým hnutím. Ruští revolucionáři dokonce sloužili za vzor pro německé sociální demokraty, kteří uprchli do Švýcarska po vyhlášení Bismarckových anti-socialistických zákonů.¹⁴

Vedle nejznámějších příkladů, o nichž hovoří dějiny násilných akcí i intelektuálních hnutí, uvádí Georges Haupt na příkladu jedné revolucionářky v exilu, jak mohla tehdy vypadat dráha studentského agitátora a exulanta, který se nakonec připojí k mezinárodnímu revolučnímu hnutí. Jde o Annu Rozenstejnovou (řečenou Kuliščevovou), narozenou roku 1854 jako nejstarší z dětí bohatého židovského obchodníka s obilím z krymského Simferopolu. Protože na ruské univerzity neměly ženy přístup, vystudovala přírodní vědy v Curychu a byla roku 1872 jako jedna z prvních přijata na *Polytechnicum*. Po sňatku se v roce 1873 vrátila do Oděsy a stala se členkou kroužku místní univerzity. Když byl v roce 1874 zatčen její manžel, Anna Kuliščevová odešla do ilegality a následujícího roku vstoupila do revolučního kroužku v Kyjevě. Roku 1877 musela opustit Rusko a odešla do Francie, kde se stala milenkou Kropotkina a pak italského revolucionáře Costy. Roku 1878 byla zatčena a vypovězena z Francie; uchýlila se do Itálie. Poté, co byla znova odsouzena a vypovězena, ve Švýcarsku dostudovala medicínu. Roku 1886 se Anna Kuliščevová vrátila do Itálie, stala se členkou první ruské marxistické skupiny a zároveň družkou milánského advokáta Turatiho, jednoho z předáků italské socialistické strany.¹⁵

V průběhu 70. a 80. let se v ruské stejně jako v západoevropské literatuře začalo výrazně uplatňovat téma člověka nihilisty. Slavný Dostojevského román

Běsi, který v Rusku vyšel v lednu 1873, byl přímo inspirován životem revolucionáře Sergeje Nečajeva, obviněného z toho, že nechal zavraždit jednoho ze svých druhů, protože byl příliš vlažný.¹⁶ Podobný typ lze najít v románu na pokračování L. Gagneura (*Les Vierges russes, Ruské panny*) z roku 1879, který byl přeložen do mnoha jazyků, nebo i v postavě Souvarina ze Zolova *Germinalu*, který vyšel v roce 1885.¹⁷

Období násilných akcí vrcholilo v letech 1878 až 1881 (od atentátu Věry Zasuličové na Trepova do zavraždění Alexandra II. skupinou *Narodnaja Volja*). Jeho výsledky byly přesně opačné, než se očekávalo – žádné lidové povstání, nýbrž konec reformy a návrat k politické a náboženské reakci. To začalo zásadně štěpit revoluční inteligenci na část, která chtěla pokračovat v akcích, a na ty, kteří jako například Plechanov hledali po vzoru sociálnědemokratických stran skutečné spojení s lidem. Zároveň na svou chvíli čekala i nová frakce liberálních intelektuálů, jež byli více svázáni s hluboce se měnící ruskou společností, do níž pronikal zahraniční kapitál; snažili se uspišit liberální změny, aby mohli prosadit sebe i západní vlivy. Reakční politika měla svého inspirátora ve skutečném intelektuálovi, kterým byl Pobědonocev, hlavní zmocněnec Svätého synodu (řídící orgán pravoslavné církve), rádce a důvěrník cara Alexandra III., původně duchovní, pak i univerzitní profesor. Se snahou o návrat k ruské čistotě a s odporem k západním liberálním lžím souhlasili kromě představitelů státu a církve i ti intelektuálové, které děsil bezhlavý terorismus a kteří byli přesvědčeni o politické a společenské nezralosti ruského národa. Úspěch Dostojevského *Deníku spisovatele* a masová účast na jeho pohřbu 31. ledna 1881 (50 000 lidí, z toho značný počet studentů) byly důkazem neslábnoucí oblíbenosti konzervativního myšlení i u intelektuálů.¹⁸

Opatření, která postihla oblast intelektuálního života, byla neblaze tradiční: zákaz vydávání periodik a knih, zesílený dohled nad univerzitami a snahy zabrzdit demokratizaci vzdělávání, která byla považována za živnou půdu pro vznik deklasovaných skupin, z nichž se rodí revoluční inteligence,¹⁹ a nakonec i státní antisemitismus projevující se kvótami ve školství. Poslední jmenované opatření znamenalo vznik nové kategorie intelektuálů mimo hlavní proud; židé byli nuceni odcházet na studie do západní Evropy, kde se počátkem 20. století mnozí z nich stávali novými revolučními předáky, jako například Lev Bronstein, budoucí Trocký.²⁰

Nová inteligence?

Krajní důsledky reakčních opatření, jako byly pogromy nebo porušování cizích národností, způsobily, že se nová generace intelektuálů přiklonila k liberálním názorům a formy její činnosti se začaly více rozrůžňovat. Roku 1894 nastoupil na